

O. Shaghoury

SIGNIFICANCE OF THE ZSITVA-TOROK PEACE TREATY IN 1606

This article poses a scholarly problem of the peace treaty of Zsitva-Torok, which ended the Long War between the Ottoman Empire and the House of Habsburgs (1593–1606). The author reviews basic historiographic opinions regarding the importance of the treaty, the texts of the documents, and the context of their conclusions.

Keywords: *history of diplomacy, Zsitva-Torok, the Ottoman Empire, the Habsburgs.*

УДК 821.111-313.2“17”

Онофрійчук Тетяна

УТОПІЯ ЯК УЯВЛЕННЯ ІДЕАЛЬНОГО. АНГЛІЙСЬКІ УТОПІЇ XVIII СТОЛІТТЯ: РІЗНОВИДИ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ

У статті наведено термінологічні визначення утопії як жанру, а також характеристику окремих англійських утопічних творів XVII–XVIII ст. із виокремленням їхніх найголовніших ознак та особливостей і врахуванням контексту доби Просвітництва.

Ключові слова: *утопія, жанр, доба Просвітництва, тотальність, розум, індивідуалізм, подорожі.*

Якщо людина почувається некомфортно у своєму суспільстві, якщо її щось засмучує чи робить нещасною, вона може обрати один із чотирьох виходів. Перший – змиритися зі своєю ситуацією, оскільки змінити будь-що не в її силах. Другий – вона може індивідуально або ж у колективі спробувати змінити стан речей на краще і спрямувати життя суспільства у більш сприятливе для цього суспільства (як на думку окремої особи чи колективу) русло. Третій – полишити свою спільноту і спробувати віднайти більш сприятливі умови деінде. І нарешті останній варіант – створити свою модель ідеального суспільства і не біда, що воно буде існувати лише в її уяві й на папері. Таким чином можна віднайти свій власний втрачений рай, підняти Атлантиду чи полетіти на Місяць, де всі живуть краще і щасливіше. А також зі своїми ідеями можна познайомити багато людей і знайти прибічників чи однодумців. Так, утопія завжди була відповіддю на суспільні та політичні хиби. Вона впроваджувала ідею спільноти зі спільними благами або ж із обмеженнями приватної чи земельної власності, або ж реформу манер. Такі пропозиції завжди виходили за межі дискусій навіть найрадикальніших

політичних памфлетистів. Англійські утопісти розмірковували над тим, як найефективніше можна згуртувати особисті чесноти і якості кожного окремого індивіда на благо всього суспільства, як домогтися досягнення надзвичайних знань з метою протистояти викликам часу і моральної слабкості людства.

Питання історіографії є досить складним для цього предмета. Дослідження англійської утопічної спадщини зосереджені переважно на рівні кількох наукових праць і статей, що стосуються в основному утопічних текстів XVI і XVII ст. Так, наріжною працею в дослідженні англійських утопій ранньомодерного періоду є монографія Дж. Девіса «Утопія і ідеальне суспільство. Дослідження англійського утопічного писання 1516–1700» («Utopia and the Ideal Society. A Study on English Utopian Writing 1516–1700») [7]. У цій книзі автор дає пояснення форми утопії, її значення загалом і висловлює власний погляд на питання еволюції утопічних ідей від початку XVI до кінця XVII ст. на основі знакових утопічних творів, зокрема, таких авторів, як Томас Мор, Джеймс Гаррінгтон, Френсіс Бекон, Роберт Бартон.

Що ж стосується дослідження утопій XVIII ст., то тут важливою є праця Грегори Клейса «Утопії британського Просвітництва» («Utopias of the British Enlightenment») [5]. У своїй книзі автор окреслює контекст XVIII ст. і зазначає його вплив на формування нових утопічних ідей та уявлень, зокрема, вказує на появу в утопіях доби Просвітництва критичних оглядів революційних подій XVII ст. Також Клейс розширює тематичну характеристику утопій. Якщо Девіс згадує в основному лише політичні, економічні чи соціальні ідеї, якими пронизані ранньомодерні утопії з побіжними згадками окремих елементів повсякденних практик, то Клейс наголос робить на утопічних тематиках, спрямованих на моральне вдосконалення, а також зазначає, що в утопіях вихваляється англійський деїзм, заперечуються містерії клерикалізму, засуджується рабство. Автор зазначає, що до кінця XVIII ст. утопії починають набувати відверто економічного підтексту, а політичний дискурс формується навколо таких понять, як *незалежність* та *корупція*. Ця книжка також є важливою з огляду на те, що вона є антологією окремих утопічних творів XVIII ст. Необхідно згадати й багатотомне видання англійських утопій від XVIII і до середини XIX ст. за редакцією цього ж дослідника, де зібрані всі відомі, але практично не досліджені утопії англійського Просвітництва [22].

Не можна не згадати праці «Утопічна думка в західному світі» («Utopian Thought in the Western World») Френка Мануеля [20] і «Просвітництво» («The Enlightenment») Ульриха Ім Хофа [13]. Їхньою характерною особливістю є те, що вони або ж фокусуються на утопічній традиції XVI–XVII ст., або ж провадять дослідження утопічної думки XVIII ст., зокрема її економічного аспекту, безпосередньо за творами Данієля Дефо та Джонатана Свіфта. Що ж стосується ширшого кола проблем у творах як політичної, соціальної, так і гендерної спрямованості в добу Просвітництва, то їм приділено недостатню увагу.

Дослідження тематики утопій постійно поповнюються окремими статтями, які розширюють, доповнюють утопічний дискурс і виокремлюють його нові характеристики [27–28], а також матеріалами конференцій з утопічної тематики [29]. На особливу увагу в цих збірниках заслуговують статті вже згаданих дослідників Дж. Девіса і Г. Клейса, а також праці О. Спейта, Е. Стівенса, Р. Роуза. Так, О. Спейт у своїй статті [25] пояснює причини того, що утопічні суспільства часто знаходяться в регіоні Австралії і на невідомих островах Тихого океану. На думку автора, саме в такий спосіб найлегше «віддалити» утопічну країну від політичних систем Європи. Цю

ідею підтримує Е. Стівенс [26], зазначаючи, що з часом усі не досяжні раніше землі й острови стають відомими, а тому єдино можливим виходом із такої ситуації стає розміщення утопії в іншому не знаному досі світі. Важливими в цьому контексті є висновки Р. Роуза [23] стосовно того, що для утопістів ідеальне суспільство мусило залишатися нездійсненою і недосяжною парадигмою, якою можна було просто захоплюватися, і саме тому автори утопічних творів кінця XVII – початку XVIII ст. аж ніяк не переймалися реформами суспільства в реальному часі. Журнал «Утопії. Матеріали щорічного симпозиуму австралійської Академії гуманітарних наук» («Utopias. Papers from the Annual Symposium of the Australian Academy of the Humanities») за редакцією Євгена Каменки посідає важливе місце в історіографії утопічної спадщини. Починаючи з 1984 р., тут публікуються найновіші дослідження концепту утопії як такого, а також утопічних ідей, уявлень і тематик різних за жанрами і хронологічно творів. Статті цього журналу охоплюють багато аспектів утопічних творів – від наукових до архітектурних, а також презентують філософські трактування окремих текстів.

Цей побіжний історіографічний огляд дозволяє дійти висновку, що дослідження англійської утопічної спадщини XVIII ст. перебуває на досить ранній стадії свого розвитку. В цій статті пропонується розглянути утопію доби Просвітництва на рівні концептів і загальної ідеї: що хотіли уявляти або ж уявляли на англійських островах після буремного XVII ст. та в переддень промислової революції? Також одним із завдань є огляд найвідоміших англійських утопій XVIII ст., їхнього місця в утопічній спадщині загалом.

Відомо, що Дідро та Д'Аламбер не створили статтю під назвою «Утопія» у своїй Енциклопедії. Чи означає це недостатню увагу до існування даного поняття? Чи доля утопії є чимось схожою на долю англійського Просвітництва, що активно дебатуються в академічних колах? На думку Франсиско Фуентеса, Просвітництво більше уваги приділяло реальним фактам і подіям, які можна спостерігати та практичні наслідки яких можна відчутти [2, с. 152]. Отже, основний дискурс епохи спрямовувався не на створення химерних ідей досягнення ідеального суспільства та форми правління, а навпаки, на реформування наявних ідеалів «старого порядку». Однак не можна заперечувати факту появи величезного пласта утопічної літератури наприкінці XVII та протягом XVIII ст. В Англії цього періоду існувала традиція подорожніх записок про віддалені країни, недосяжні для більшості населення,

а також звичайних розповідей *мрійників* про новонабуті колонії. Так повільно, але впевнено створювалися перші, хоч і уявні, проекти соціального й політичного покращення. І якщо спочатку ці твори були «простими переробками текстів, написаних на століття раніше, причому на фоні цих переробок якості оригіналів ставала біднішою» [2, с. 153], то у XVIII ст. жанр утопії почав набувати більш окреслених та самостійних рис, наприклад, тотальності, упорядкованості, спрямованості на моральне вдосконалення, практичності порад. Звичайно, ці риси не були безпосередньо «набуті» текстами XVIII ст., особливо тотальність і впорядкованість повсякденного життя, але саме значення утопії в її класичному *морівському* сенсі починає повільно змінюватися. Утопія XVIII ст. дуже сильно наближається до реальності з її природними і, що важливіше, людськими вадами. Для того, аби встановити цей процес «зближення» і «зсувів» утопічних характеристик, важливо почати від самого початку.

Утопія – це бачення або уявлення ідеальної держави і/або суспільства. Саме таке визначення утопії як «ідеального суспільства» [4, с. 43] найчастіше бачимо в літературі. Однак саме цей критерій є об'єктом гарячих дебатів між дослідниками. Присвяtimo кілька слів цій проблемі – чи можна визначити, що таке утопія, чи варто її визначати, чи, можливо, буде розумнішим залишити її «висіти в повітрі». Утопічні студії зосереджуються в основному на текстах XVI–XVII і XIX–XX ст., тобто традиціях Томаса Мора, Френсиса Бекона і Джеймса Гаррінгтона, а також новітніх соціалістичних візіях. Утопії просвіченого XVIII ст. або ж залишаються науково незайнятими, або ж побіжно згадуються в категоріях «продукту великих умів Просвітництва», який був просякнутий «егалітарними» чи то «прогресивними» ідеями доби. Ця ситуація зумовлює те, що окремих теоретичних праць про утопічні тексти XVIII ст. досі не було написано. А тому зосередимося на теорії, створеній дослідниками на основі текстів XVI і XVII ст., і спробуємо прикласти ці теоретичні підходи до текстів XVIII ст. Одне із завдань цієї статті – означити теоретичну канву утопії та виокремити її основні характеристики для того, щоб простежити традицію між утопічними текстами XVI і XVIII ст.

Форма літературної утопії, або ж вигаданої подорожі, дуже часто представляється як розмова або діалог у вигаданому, нерідко фантастичному просторі, де оповідач намагається з'ясувати наявні в суспільстві недоліки та причини їхньої появи. «Дуже часто утопія стає ригористичною і вимагає або ж утвердження нових звичаїв і манер, або ж розвитку істинно християнських

чеснот» [2, с. 153]. Така форма англійських літературних утопій нерідко слугувала інструментом критики наявного соціального порядку, а також привертала увагу громадськості до таких нагальних потреб суспільства, як перерозподіл соціальних благ і захист знедолених, моральні недоліки вельмож та критика політики вігів, відсутність наукового прогресу й індивідуальні вади кожного члена суспільства. Спробуємо визначити найбільш поширені інтерпретації утопії як жанру – чому та для чого саме писалися твори утопічного характеру і що їхні автори вкладали в поняття «ідеальний», «неіснуючий» або ж «фантастичний».

Нині існує дві крайнощі стосовно дефініції утопії. Одна з них належить Ф. Е. Мануелю і Ф. П. Мануелю, які у своїй праці [20] намагаються *не* давати визначення утопії, адже вважають, що це інтелектуально небезпечно, оскільки може знищити велику кількість значень, яких утопія набула протягом своєї історії. Тому вони говорять про утопію як царину всього, що є «нереальним» або ж «фантастичним». Їхнє сприйняття утопії є дещо романтичним, коли вони говорять: «[...] утопія може воскресити гарне історичне суспільство, яке перебуває на відстані століть, але може існувати знову. Вона може ідеалізувати або ж романтизувати наявний стан речей, навіть якщо це особистий світ письменника, проектувати бачення далеко в простір – на віддалений острів, на вершину гори, в приховану долину, на іншу планету, в нетрі землі – або ж у часі, в майбутні епохи» [20, viii]. Однак такий підхід до утопії заперечує дослідник Дж. Девіс, мета якого – дати точне визначення утопії. Він наголошує, що утопія мусить розглядатись як одна з форм ідеального суспільства, відмінна від решти. Так, він визначає утопію як мрію або фантазію, яка є суб'єктивним баченням «людських мрій про кращий світ» [7, с. 12]. Девіс іде далі у своїх роздумах стосовно утопії та її характеристик – фокусуванні на *покращенні* суспільства. На його думку, існує кілька видів покращення, а саме: (1) покращення ментальне – як форма ескейпізму від соціальної реальності; (2) покращення крізь призму сатиричного зображення наявного; та (3) покращення в інтерпретації Карла Маннгейма – як формування головної стратегії, призначеної спровокувати деякі зміни в житті суспільства.

У дебатах стосовно того, чи потрібно означувати утопію, чи залишати її як вільний концепт, ми погоджуємося з позицією Дж. Девіса. Починаючи з раннього XVI ст., утопія завжди залишається розумовим експериментом із «непізнаним». Можна сумувати критерії утопії так: це не є висвітлення всіх людських хиб і це не розв'язання

колективних проблем. У той час, як інші репрезентації ідеального порядку (*Аркадія, Міленіум, Ідеальна Моральна Спільнота*) визнають і намагаються задовольнити безмежну природу людських бажань і їхні соціальні апетити, утопія шукає «золотої середини», коли індивідуальні бажання не суперечать колективним переконанням і звичкам решти суспільства. Найголовніше, чим переймається утопія, згідно з Нортропом Фрайем, це контроль над соціальними проблемами, до яких призводять певні соціальні непорозуміння, такі як злочини, бідність, повстання, війни, експлуатація, моральні дефекти [11, с. 111]. Саме так утопія з'являється перед нами як набір інструментів для налагодження політичного порядку і встановлення ідеальних суспільних відносин. Якщо в інших працях людина ідеалізується як досконала істота або природа сприймається як творець усього ідеального, то утопія позбавлена таких ідеалізацій. Тут дещо інше вважається ідеальним або досконалим – порядок, організація і система. «Утопіст шукає вирішення колективних проблем колективним шляхом, тобто реорганізувавши суспільство і його інститути за допомогою освіти, законів і санкцій. Його головною метою є не щастя, ця особиста загадка кожного, а порядок, ця соціальна необхідність» [7, с. 38].

Праця Дж. Девіса [7], безумовно, заслуговує бути названою *magnum opus* ранньомодерних утопічних студій, тому доречно коротко ознайомитися з її змістом. Автор наголошує на необхідності означення утопії, адже це дасть змогу вирізнити її з-поміж інших творів нереалістичних бачень, а також від творів республіканського характеру з їхнім наголосом на лібералізмі. У своїй монографії Дж. Девіс зазначає, що жанр літературної утопії приймає недосконалість людської природи й недосконалість природи. В утопії ця ситуація покращується шляхом запровадження організаційного контролю і санкціонування. Стабільність і передбачуваність стають ціннісними характеристиками утопії, яка встановлює ідеальну організацію для неідеальних індивідів. Погоджуючись із таким підходом Дж. Девіса, вважаємо, однак, що утопія також здатна набувати багато інших характеристик соціального порядку, не полишаючи при цьому строгі межі порядку й організації.

Утопія є «ідеальним» станом усього найгіршого, «краще з можливого у грішному світі» [7, с. 377]. Також утопія найближча, ніж будь-яка інша з форм ідеального суспільства, до історії і визнає сам факт гріховності людини й наслідки цього для природи. Загалом в утопії людина створена для закону, а не закон для людини, оскільки і люди, і природа історично до-

вели свою нездатність створити ідеальний стан, а тому їм не можна довіряти. Найстрашнішим ворогом утопії є плюралізм, тому саме тотальний контроль має бути відповіддю на будь-які безлади. Тотальність тут завжди є прерогативою і найголовнішою цінністю. Ще однією рисою є те, що утопія все ж таки залишається нереальним конструктом, без посилення на точне місце і час, утопія існує поза реальністю [8, с. 3], хоч і втілюється автором у цілком реальних і фізичних образах, як-от острів, країна, Місяць. За спостереженнями Дж. Девіса, відстань є тим фактором, який устанавлює кордон між реальним світом і утопічним, між світом «старим» і світом «новим». Відстань є також інструментом, який допомагає ідеалізувати утопію, що перебуває поза межами нашого знання і розуміння – утопія існувала до того, як її відвідав мандрівник, і існуватиме після того, як він полишить її простори.

Ще один підхід до вивчення утопії представляє Нортроп Фрай, який називає утопію «фікцією, або соціальним міфом», що репрезентує «бачення чітких соціальних ідеалів» [12, с. 25]. Утопія для Фрая є ідеальним, позбавленим будь-яких вад станом, який не лише логічно цілісний за своєю структурою, але також дозволяє багато свободи і щастя для своїх жителів. Такий погляд на утопію абсолютно точно відповідає нашому баченню утопій XVIII ст. Отже, відмінність від теорії Девіса очевидна. У той же час Фрай суперечить Мануелям, зазначаючи, що «...утопію не варто читати лише як опис найбільш ідеального стану, навіть якщо автор сам у це вірить. Утопічна думка дуже уявна, з корінням у літературі, а літературна уява більше зосереджена на висвітленні можливостей, аніж досягненні самої мети» [12, с. 31]. Тут визначення Фрая дуже граничить із означенням Рут Левітас, яка також перебуває «між» Девісом і Мануелями і яка визначає утопізм як «уявне конструювання альтернатив». Однак і Мануелі, і Девіс, і Фрай, і Колнай, і багато інших дослідників поділяють думку про одну особливу рису утопії – прагнення до добра в сенсі «тотального» добра як відмінного від «сумнівних, нечистих і фрагментарних реалізацій добра» [18, с. 24]. Погоджуємося з визначеннями дослідників Фрая і Левітас стосовно утопії як генератора ідей і можливостей, а тому відкритої для індивідуальних бачень порядку і щастя. Водночас хочемо наголосити, що дискурс про щастя і особисті свободи (в значенні неформалізованого приватного життя) постає лише в другій половині XVIII ст.

Для того, щоб створити довершений образ утопії, необхідно зазначити також ідею простору

в утопії. Як уже було сказано, утопія існує поза реальним місцем, а тому й може бути ідеалізованою з огляду на її віддаленість від «старого» світу. Також утопія, на думку Луїса Мартіна, є безмежним простором, утіленим у видимих об'єктах і обмеженим номінальними границями. Тому утопія «...втілює в собі ідеальну думку, яка падає над будь-якими обмеженнями» [21, с. 13]. Аурел Колнай визначає утопію в категоріях «безмісцевості» [placelessness] і «країни нізвідки» [nowhere country], а також зазначає, що утопія «є ...символом свободи від будь-яких обмежень і поділів, які так характерні для звичайного рутинного існування. Утопія втілює найвищий перфекціонізм, у той же час не пояснюючи його наповнення» [15, с. 88]. Досить неоднозначне визначення свободи і формальності в утопії. Автор вважає, що творець утопії від самого початку створює ідеальну країну та її мешканців, однак позиціонує її в рамках рутини, або формальних практик (згідно з Дж. Девісом). А тому ідея свободи не є притаманною для утопії. Парадоксальним видається те, що утопісти намагаються означити безмежний простір утопії, як було зазначено вище, за допомогою деталізованої тотальності, а оскільки поняття кордонів мусить таки бути присутнім в утопії, то воно просто «відсунуто на максимально можливу відстань» [21, с. 8]. У такий спосіб створюється будь-який утопічний простір – як «...нейтральне місце, острів поміж двома королівствами, двома державами, двома частинами світу, як інтервал кордонів і меж у напрямку до горизонту, який приховує видиме і відкриває новий простір» [21, с. 10].

Тут варто згадати слова Ірвіна Блюма про причини для виникнення такого жанру письма: «Утопії були допустимі разом із відчуттям, що суспільство здатне до самовдосконалення. Утопія компонувалася, принаймні частково, з планів на покращення суспільства і формувалася із пропозицій, які були непрактичними на час написання твору» [4, с. 13]. Однак у такому контексті досить важко дати відповідь на запитання «непрактичності» утопічних ідей, адже спочатку всі перетворення – і політичні, і соціальні, як-от скасування десятини чи обмеження монополії у XVII ст. досить часто здаються «непрактичними» та утопічними. Отже, як ми бачимо, існує певна проблема у відокремленні саме утопічних ідей від ідей політичних проєктів і реформ. У такому контексті Томас Гоббс, Джон Лок і Олівер Кромвель можуть вважатися утопістами, які намагалися виправити певну соціальну й політичну ситуацію.

Дж. Девіс не погоджується з поняттям «непрактичності» і наводить концепцію Гленн Нег-

ле і Макса Патрика, які вважають, що утопія є «...вигадкою або фантазією, яка втілена у певній моделі держави чи суспільства, і основною темою утопічного тексту є політична структура цієї вигаданої країни чи спільноти» [7, с. 16]. На їхнє переконання, утопічна робота має бути повністю вигаданою, нереальною, і вона мусить, наприклад, описувати «...уявний діалог, спогади уявного мандрівника, подорож до неіснуючих земель або ж подорож на Місяць, щось на кшталт цього» [7, с. 16]. Однак для того, аби захистити свою теорію від критики стосовно терміна «уявний», дослідники встановлюють власні рамки цього концепту, зазначаючи, що утопія до певної міри має відображати вже існуючу державу або суспільство. Однак Дж. Девіс заперечує користь їхніх аргументів, звинувачуючи їх у суб'єктивізмі, оскільки те, що є нереальним чи неймовірним для однієї людини, не обов'язково є таким самим для іншої. Прикметник «винайдений» також може бути прикладений до політичної філософії, де такі поняття, як суверенітет, інститут громадської думки, розподіл благ і різні гілки влади, також можуть розглядатись як «нереальні» чи «винайдені» на їхніх початкових етапах.

Беручи до уваги всі значення і критерії утопії, ми можемо перейти до аспекту «формування» ідеального простору і порядку. Очевидним є те, що кожен автор утопічного твору намагався створити щось унікальне й ідеальне. Тому утопічні суспільства завжди були й будуть різними за своїм антуражем, однак дуже схожими за наповненням. У XVI і XVII ст. в утопіях не існувало окремих індивідів. Для текстів цього періоду важило лише суспільство загалом і задоволення загальних людських потреб. «...Там не було жодних індивідів, окрім суспільства загалом... окремі особи уявлялись такими, що були наділені тими ж якостями, що й решта суспільства, а процес самореалізації був процесом постійної взаємодії із суспільством, оскільки суспільство не лише формує, а й використовує потенціал кожного» [14, с. 241]. Отже, утопії ранньомодерного періоду зосереджені на налагодженні групової взаємодії людей як соціальних тварин, і більшість утопістів переймаються тим, що намагаються вберегти соціальну організацію. Загалом, ідучи за концепцією Карла Маннгейма, англійські утопії слід віднести до групи *ліберально-гуманістичних утопій*, сенсом яких є боротьба між наявним інтелектуальним і пережитками теократичного світоглядом. Англійське благочестя, на думку Поля Рікера, послідовника теорії Маннгейма, змогло створити певний ідеал людяності, інтелектуального потенціалу, найдосконалішого знання, змогло підпорядкувати всі

державні та суспільні процеси виключно владі розуму. З огляду на це Маннгейм зазначає, що до певної міри ця утопія «заперечує, і часом дуже наївно, реальні джерела влади у власності, грошах, насильстві та всіх видах *нерозумових* сил» [1, с. 336]. Таке твердження дуже пасує до текстів XVIII ст., що поєднані між собою загальним запереченням політики, жорстокості та несправедливості. На протигагу традиціоналізмові й підозрілим новочасним віянням утопія пропонує новий порядок – порядок у суспільстві від початку до кінця. Однак, презентуючи цей новий і тотальний соціальний порядок в утопічній країні, автор не передбачає жодного процесу динаміки або змін. Саме тому утопія не має нічого спільного з історією – «...вона презентує себе як вічно існуючий витвір думки, що лише чекає на свого Колумба» [17, с. 44].

Можна підсумувати, що утопіст створює суспільство загального порядку, стабільності, благополуччя, але в жодному випадку не свободи й активності. Також однією з особливостей утопії є її *тотальність*, вона створює цілий *інакший* світ, який у свою чергу може бути спроектований на вже існуючий. Тобто для читача створюється абсолютно нове середовище, а щоб показати кожен його аспект, нерідко вдаються до прийому описування кожного окремого дня. У такому контексті необхідно зазначити нарешті три найголовніші риси утопії – *тотальність, порядок і прагнення досягнути досконалості*. Утопія завжди описує мирний стан речей, простору і засобів існування, які керуються «законами місцевого адміністрування, географічними рисами, політичною системою» [21, с. 14]. Тут, в утопії, порядок мусить бути тотальним та ідеальним, досконалість також мусить бути тотальною та впорядкованою і т. ін. З метою досягнення всього зазначеного суспільство будь-якого утопійного твору повинно мати закон на кожен випадок життя, як ми це можемо пам'ятати з твору Кампанелли «*Місто Сонця*».

Однак Луїс Мартін наголошує, що утопія жодним чином не створена для контрасту з реальним світом. Утопіст просто переносить свою реальність в інший нереальний простір, одночасно знищуючи або покращуючи всі вади цього реального світу. Він створює цілісне суспільство, функціонування якого представлене в гармонійних законах і яке позбавлене конфліктів. Основною метою є життя в братерстві й рівності, де кожен індивід буде здатним розвивати власний потенціал. Отже, дослідник пропонує досить індивідуалістичний підхід до поняття утопії як такої. «...Утопії створені інструменталізованим розумом, який намагається контролювати антисоціальні емоції і гармонізувати

будь-які суспільні конфлікти за допомогою організованих інституцій» [3, с. 8]. На нашу думку, це найточніший опис механізму утопії. Однак тут варто також зазначити й думку Н. Фрая, що утопія не презентує суспільство, яке кероване розумом; вона презентує його як таке, що кероване ритуалізованими звичками або прописаними соціальними нормами, які є раціонально пояснені [11, с. 27]. Джудіт Шклар зазначає, що коли утопічні ідеї починають функціонувати в реальному суспільстві, то утопія перестає бути утопією [7, с. 37]. Однак не все так просто.

Протягом XVII–XVIII ст. відбувається фундаментальна зміна концепту утопії. В добу Просвітництва утопія в її класичному сенсі «нерухомого» і «стабільного» простору потрохи витісняється утопією нового часу, в якій закладені пропозиції окремих змін. Елізабет Хенсот, наслідуючи Джудіт Шклар, поділяє утопії на *класичні*, де фіксовані моральні канони провокують індивідуальні зміни кожного індивіда заради всього суспільства, яке залишається незмінним, і *модерні*, в котрих проглядається поступова зміна всього суспільства. Підтримуючи такий поділ, хочемо зазначити, що, на нашу думку, він має місце саме в період між XVII і XVIII ст. Однак Дж. Девіс не погоджується з такою класифікацією утопічних текстів і зазначає, що основним припущенням утопіста є те, що людина недосконала, а тому може існувати лише в межах законів і суспільних санкцій, і в такому значенні утопія залишається незмінною протягом своєї історії [7, с. 378]. Однак вважаємо, що одне не суперечить іншому. Абсолютно приймаючи думку Дж. Девіса, вважаємо, що це є суттю кожного утопічного твору. А тому це дає підстави стверджувати, що традиція класичних утопічних творів XVI і XVII ст. зберігається й у добу Просвітництва, однак обростає додатковими ознаками й характеристиками. Саме тому мусимо не погодитися з Девісом, коли він стверджує, що Просвітництво не може навіть частково мати щось спільне з утопією і що для цієї доби характерні саме *аркадіанізм* і тексти антиутопічного характеру. В той же час Девіс ставить питання: *який зв'язок між Просвітництвом і утопізмом?* [9, с. 19], але залишає його без відповіді.

Хотілось би продовжити цей дискурс про утопію та Просвітництво і спробувати означити зв'язки між такими оманливими семантичними поняттями, як англійське Просвітництво та утопія. Незважаючи на дебати стосовно того, чи написана утопія на протигагу реальності, чи є абсолютно незалежною від неї, утопія все ж таки залишається літературним конструктом, створеним автором, а тому «...було б історично недо-

речно заперечувати можливість історичної інтерпретації даного виду інтелектуальної діяльності» [16, с. 155]. Метою утопіста було не лише представити свій текст спраглий публіці на розвагу. Автор визнавав факт, що його «уявний» світ не належить до реальності, але він дуже хотів, аби все було навпаки. Так, досить часто утопістів вважали за дурнів або ж боялись їх як людей з «повстанськими» поглядами, чиї «заразні» ідеї можуть спровокувати критику або ж революційні дії, особливо якщо такі ідеї були легко втілюваними.

Отже, спробувавши відокремити весь суб'єктивізм утопічного жанру, розглянемо те, що залишилось, а саме – *масштабність бажаних змін, їхню всезагальну проникливість, а також стабільність нового порядку*. Тепер можна стверджувати, що саме ці риси більшою чи меншою мірою притаманні всім утопіям, починаючи від XVI і до кінця XVIII ст. Однак, на нашу думку, існує також багато хронологічних змін у структурі утопічних творів. Якщо «Платон, Томас Мор, Френсіс Бекон та інші архітектори утопій уявляли суспільства, що знаходились далеко в просторі і були відрізані від реального світу неможливими подорожами й екстравагантними корабельними катастрофами. Ті світи здавалися недосяжними» [6, с. 119], то Мерсьє обрав інший шлях. Він створив утопію (йдеться про «Рік 2440» («The Year 2440»), видану 1771 р.), яка була «...презентована як наслідок історичного процесу в дії і яка мала місце в Парижі», тобто в реальному місті [6, с. 120]. На Британських островах такої утопії не було створено – всі літературні утопічні вигадки залишалися в межах «недосяжного». Однак після того, як Руссо «переніс Просвітництво за межі витончених кіл, яким воно було притаманне в першій половині століття», тема морального вдосконалення і практичних покращень стала спільною для всіх утопій XVIII ст., на противагу ранньомодерним текстам, які були запереченням реальності. У цих «просвічених» утопічних нарративах саме *щастя* стає основною метою вигаданого суспільства, і якщо раніше утопія була місцем «контрольованих пристрастей, дисципліни, патріотизму, рівності і справедливості» [24, с. 180], то тепер вона стає більш чуттєвою, пристрасною й індивідуалістичною, що, однак, не заперечує наявності «старих» рис – тотального санкціонування.

Охарактеризувавши утопію як поняття, варто зупинитися на яскравих представниках англійської утопічної спадщини XVIII ст.

Усе XVIII ст. як на континенті, так і в Англії можна схарактеризувати з точки зору мандрівників, шукачів пригод, моралістів і свого роду

«мрійників», які намагалися змодельовати ідеальні суспільства та держави. Британія жодним чином не відставала від цих тенденцій, якраз навпаки, тут були надзвичайно популярні ідеї неіснуючих спільнот і вигадані моделі прогресу. Твори, у яких висловлювались такі ідеї, «дуже часто виразно зображували ідеально організовані та морально досконалі, хоча й усе ж не позбавлені недоліків режими, де власність перебувала в загальному користуванні або ж її розмір був обмежений господарськими законами» [5, с. vii]. Як зазначалось вище, Англія доби Просвітництва могла запропонувати як утилітарність філософських ідей та емпіричне застосування нових теорій покращення суспільства, так і прекрасне поле для їхнього застосування.

Варто зазначити ті джерела, з яких утопічна думка XVIII ст. діставала своє живлення:

1) популярні й поширені описи мандрівок, які у формі утопій досягали жанру описів мандрівки на Місяць;

2) розповіді моряків про їхні пригоди й описи відвіданих ними земель, проекти колоніальних володінь, соціальний лад яких не завжди був схожий на той, що у Британії;

3) зростання значущості науки та техніки, особливо напередодні науково-технічної революції кінця XVIII ст. Звідси і наголос на ідеї прогресу, який можна атрибуувати як науковим відкриттям, так і підвищеній увазі до знань і навчання як засобу морального вдосконалення;

4) відчуття всепроникної бідності, яке намагалися замінити на крашу економічну організацію та аграрну продуктивність. Переконавання, що комерційне зростання призвело до таких недоліків суспільства, як корупція, жадоба та релігійний скептицизм.

Жанр утопічної літератури в Англії XVIII ст. досить довго вважався таким, що існував лише на рівні кількох сатиричних творів на кшталт «Мандрів Гулівера». Досі існує суперечка стосовно практичного застосування утопічних ідей. Деякі дослідники вважають, що «формат утопії як художнього твору був поширений переважно з тією метою, щоб висміювати існуючі соціальні недоліки, але аж ніяк не для того, щоб запропонувати кращу форму правління» [5, с. vii]. Характерною особливістю англійських утопічних творів можна назвати їхнє чітке розмежування: одні з них писались як політичні трактати, метою яких було запропонувати конституційні зміни, інші ж мали більш літературний характер, оскільки висловлювали персональні ідеї та сподівання на досягнення ідеалу кожного окремого автора, спроектовані на його особистий досвід. Та ці жанри «пропонували» кращі або ж «розвінчували» наявні в суспільстві порядки. Що ж

спонукало людей писати твори, у яких чітко видно «заперечення суспільної реальності»? [7, с. 12]. Так, скептики, що не вірили в можливість установа кращого порядку, радше висміювали наявний суспільний або ж політичний лад. Як приклад такого твору можна навести утопію Джонатана Свіфта «Мандри Гулівера» (1726) як блискучий «маніфест» винахідникам, зваженому правлінню та бажанню повернутися до першопочаткової простоти. Наступним твором, що вплинув на формування утопічної традиції, стала «індивідуалістична» утопія «Робінзон Крузо» Данієля Дефо (1719). Тут формулюється ідея організованого суспільства та ідеальної уявної влади, яка спонукає розвиток індивідуального сумління. Ті ж утопії, що містили розробки ідеальних суспільств, починалися від теорій республіканізму, зокрема вже згадана утопія Дж. Гаррінгтона «Океана». Такі твори досить часто ставали предметами політичних дискусій, зокрема, проголошували в них ідеї зверхності суспільства над державою та невдоволення наявністю постійної армії.

Однак не всі утопічні твори стосувалися лише політичних чи економічних аспектів. Деякі були спрямовані на реформування моралі суспільства, зокрема на зміну гендерних порядків у суспільстві. У таких творах безпосередньо дискутувалися права жінок у шлюбі та їхнє бачення розлучення. Так, у протофеміністичному творі Сари Скотт «Тисячолітня зала» («Millennium Hall») (1762) описується безпосередньо жіноче суспільство. До кінця 1790-х років проблема стосунків між чоловіками та жінками постає особливо гостро. Тому такі твори, як «Захист прав жінок» («Vindication of the Rights of Women») (1792) Мері Волстонкрафт та анонімне «Есе про громадянський уряд, або відновлене суспільство» («An Essay on Civil Government, or Society Restored») (1793) постулюють твердження про те, що жоден інший аспект суспільного життя так не висвітлює хибі людства, як домінування чоловіків над жінками. Також деякі острівні утопії, спря-

мовані на моральне вдосконалення, вихваляли й пропагували англійський деїзм, релігію Просвітництва, дискутували на тему рабства (зокрема, цей аспект яскраво виражений в анонімних творах «Подорож до Какогалінії» (1727) та «Загальна ідея коледжу у провінції Міранія з нарисом методу викладання Науки та Релігії в кількох класах» (1753)) та вимагали скасування смертної кари. Більшість таких творів були написані для колонізованих народів, де утопісти все ще вбачали можливим *гуманне* ставлення до населення. Саме тому, на думку Грегорі Клейса, «такі тексти можуть бути прочитані в контексті історії формування радикалізму та лібералізму разом із розширенням прав жінок, рабів, робітників, іноземців, дітей, а також найрізноманітніших тварин» [5, с. xvi].

Отже, ми виокремили найголовніші компоненти англійських утопій XVIII ст. – *прагнення до ідеального політичного та економічного порядку, а також звернення до індивідуальних чеснот кожного громадянина*. Третім компонентом утопічної літератури була *християнська традиція* стосовно суспільства загального добробуту, із наголосом на «рівності всього людства та універсальному благочесті» [5, с. xviii], а також елементарних механізмів людської соціалізації. Тепер можна стверджувати, що саме ці риси більшою чи меншою мірою притаманні всім утопіям. Авторів-ентузіастів XVIII ст. дуже часто звинувачували у впертості та відмові визнавати соціальну дійсність. Це була дійсність ліберальних ідей «спонтанного порядку» в суспільстві нової релігії під проводом маленької групки *philosophes*. Це був період розуму і вихованості поряд із егоїзмом, жорстокістю й зосередженістю на індивідуальних потребах, а також доба приватної власності та конституційних реформ. Утопія XVIII ст. абсорбувала ці нові віяння і намагалася суперечити їм єдином можливим способом – створюючи морально ідеальні спільноти. Так утопічні індивіди слугували експериментальним матеріалом для моделювання соціально-доброчинного світу в добу аксіом моральної філософії.

1. Пікер П. Идеология та Утопия / П. Пікер. – К., 2005. – 383 с.
2. Фуэнтес Ф. Утопия / Ф. Фуэнтес // Мир Просвещения / [ред. В. Ферроне и Д. Роше]. – М. : Памятники исторической мысли, 2003. – 668 с.
3. Berghahn K. L. Utopian Vision. Technological Innovation and Poetic Imagination / K. L. Berghahn ; [ed. by Klaus L. Berghahn, Reinhold Grimm]. – Heidelberg, 1990. – 130 p.
4. Churchman C. W. The Design of the Perfect Society / C. W. Churchman // Utopias / [ed. by Peter Alexander and Roger Gill]. – Duckworth, 1984.
5. Claeys G. Utopias of the British Enlightenment / G. Claeys. – Cambridge University Press, 1994. – 349 p.
6. Darnton R. The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France / R. Darnton. – Fontana Press, 1996. – 464 p.

7. Davis J. C. Utopia and the Ideal Society. A study of English Utopian Writing 1516–1700 / J. C. Davis. – Cambridge University Press, 1980. – 440 p.
8. Davis J. C. Going nowhere : Travelling to, through, and from Utopia / J. C. Davis // Utopian Studies. – 2008. – № 19.1
9. Davis J. C. The History of Utopia: the Chronology of Nowhere / J. C. Davis // Utopias / [ed. by Peter Alexander and Roger Gill]. – Duckworth, 1984.
10. Davis J. C. Formal Utopia / Informal Millennium : The Struggle between Form and Substance as a Context for Seventeenth-century Utopianism / J. C. Davis // Utopias and the Millennium / [ed. by Krishan Kumar and Stephen Bann]. – London : Reaktion Books, 1993.
11. Frye N. The Stubborn Structure. Essays on Criticism and Society / N. Frye. – Ohio State University Press, 1966.

12. Frye N. Varieties of Literary Utopias / N. Frye // Utopias and Utopian Thought. A Timely Appraisal / Ed. by Frank E. Manuel. – Boston : Beacon Press, 1966.
13. Im Hof U. The Enlightenment / U. Im Hof. – Blackwell Publishers, 2000. – 320 p.
14. Kateb G. Utopia and the Good Life / G. Kateb // Utopias and Utopian Thought. A Timely Appraisal / Ed. by Frank E. Manuel. – Boston : Beacon Press, 1966.
15. Kolnai A. The Utopian Idol of Perfection and the Non-Utopian Pursuit of God / A. Kolnai // The Utopian Mind and Other Papers. A Critical Study in Moral and Political Philosophy / Ed. by Francis Dunlop. – London and Atlantic Highlands, NJ, 1995.
16. Kolnai A. The Utopian Mentality / A. Kolnai // The Utopian Mind and Other Papers. A Critical Study in Moral and Political Philosophy / Ed. by Francis Dunlop. – NJ : London and Atlantic Highlands, 1995.
17. Krishan K. Utopianism / K. Krishan. – Open University Press, 1991.
18. Levitas R. Need, Nature and Nowhere / R. Levitas // Utopias / Ed. by Peter Alexander and Roger Gill. – Duckworth, 1984.
19. Manuel F. E. Utopias and Utopian Thought. A Timely Appraisal / F. E. Manuel. – Boston : Beacon Press, 1966.
20. Manuel F. E. Utopian Thought in the Western World / F. E. Manuel, F. P. Manuel. – Oxford : Basil Blackwell, 1979.
21. Martin L. The Frontiers of Utopia / L. Martin // Utopias and the Millennium / Ed. by Krishan Kumar and Stephen Bann. – London : Reaktion Books, 1993.
22. Modern British Utopias, 1700–1850 : 8 volumes / Ed. by G. Clays. – London : Pickering & Chatto, 1997.
23. Rose R. B. Utopias and the Enlightenment / R. B. Rose // Utopias. Papers from the Annual Symposium of the Australian Academy of the Humanities / Ed. by Eugene Kamenka. – Oxford University Press, 1987.
24. Shklar J. N. The Political Theory of Utopia : From Melancholy to Nostalgia / J. N. Shklar // Political Thought and Political Thinkers / Ed. by Stanley Hoffman. – University of Chicago Press, 1998.
25. Spate O. H. K. The Pacific. Home of Utopias / O. H. K. Spate // Utopias. Papers from the Annual Symposium of the Australian Academy of the Humanities / Ed. by Eugene Kamenka. – Oxford University Press, 1987.
26. Stephens A. The Sun State and Its Shadow : On the Condition of Utopian Writing / A. Stephens // Utopias. Papers from the Annual Symposium of the Australian Academy of the Humanities / Ed. by Eugene Kamenka. – Oxford University Press, 1987.
27. Utopias and the Millennium / Ed. by Krishan Kumar and Stephen Bann. – London : Reaktion Books, 1993.
28. Utopia. The Search for the Ideal Society in the Western World / Ed. by Roland Schaer, Gregory Clayes, and Lyman Tower Sargent. – Oxford University Press, 2000. – 400 p.
29. Utopias. Papers from the Annual Symposium of the Australian Academy of the Humanities / Ed. by Eugene Kamenka. – Oxford University Press, 1987.

T. Onofriichuk

UTOPIA AS THE IMAGINING OF IDEAL. ENGLISH UTOPIAS OF THE EIGHTEENTH CENTURY: VARIETY AND TRENDS

This article provides terminological definitions of utopia as a genre and underlines specific characteristics of some English utopias of the eighteenth century, emphasizing their main features and peculiarities in the context of the Age of Enlightenment.

Keywords: *utopia, eighteenth century, literary utopia, totality, equality, individualism, travels.*

УДК 94(47+57):323.12(=411.16)“1914/1918”

Білоус Лариса

ЄВРЕЙ ЯК «ВОРОГ» ТА «ОФІРНИЙ ЦАП» У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто питання формування образу єврея як «ворога» та «офірного цапа» у Російській імперії під час Першої світової війни (1914–1918), зроблено спробу встановити причини та результати появи такого образу, а також способи його функціонування в російському імперському соціумі періоду війни.

Ключові слова: *Російська імперія, євреї, чужий, ворог.*

Оповідь у Біблії про так званого «офірного цапа» така: «...і покладе Аарон обидві руки свої на голову живого козла, і сповідує над ним усі беззаконня синів Ізраїлевих і всі злочини їхні, і всі гріхи їхні, і покладе їх на голову козла, і ві-

дішле з призначеною людиною в пустелю: і понесе козел на собі всі беззаконня їхні у землю непрохідну, і пустить він козла в пустелю» [2, с. 121]. Ця ідіома стала метафорою, що часто використовується для позначення людини, на яку